

Штрихи до портрета автора «Ляменту міщан острозьких 1636 року»

Ю. В. Миненко

Національний університет «Острозька академія», Острог Україна

Paper received 13.01.17; Accepted for publication 20.01.17.

Анотація. У статті розглядається питання автора «Ляменту міщан острозьких 1636 року», останнього твору острозького літературного кола кінця XVI – першої половини XVII ст. У роботі досліджено, якого походження був автор твору, коли міг навчатися в Острозькій академії, чи був це його єдиний твір.

Ключові слова: Острозька академія, автор, острозьке літературне коло, протектор.

Говорячи про історію Острозької академії. XVI – першої половини XVII ст., функціонування довкола неї гуртка науковців та літераторів, в полі зору медієвістів опинялася насамперед постать князя Василя-Костянтина Острозького. Звісно, зі смертю князя активне культурне життя Острога підупало, але цілком не зникло, адже продовжувала діяти і друкарня, й академія. Занепад острозького культурного осередку пов'язаний з іменем онуки князя, доньки Олександра Анни-Алоїзи Ходкевич, а закриття академії стало безпосереднім результатом її політики

«Лямент міщан острозьких» 1636 року є по суті останнім твором острозького літературного кола, яке об'єднує в собі твори, а також авторів, життя і творчість яких так чи інакше були пов'язані з культурним життям Острога останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. Текст «Ляменту» відомий на сьогодні за виданням Павла Житецького («Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1903, т. 51») [7, 562]. Твір, з одного боку, ніби підсумовує славетну сторінку історії, говорячи про «славне минуле Острога», з іншого – незалежна позиція автора дозволяє йому підніматися до рівня важливих суспільних узагальнень.

Аналізуючи твір, насамперед хотілося б зупинитися на постаті автора, що заховався за криптонімом М.Н. Про себе наприкінці передмови він скупко зазначає: «Дата з Ровного, з найубогшої школи ...» [7, 259]. Про освіченість автора говорить і В. Шевчук, адже «першу частину твору написано нерівноскладовим віршем, другу – віршем сапфічним, що свідчить: поет десь учивсь у колеґумі і вивчав поетику» [8, 317].

Я. Поліщук приймає як цілком доведене твердження, що перший письменник з Рівного «був вихованцем Острозької академії, адже добре знав ситуацію в місті, де й набув відповідних професійних умінь» [5, 38], хоч прямих свідчень цього і не маємо. Однак цю тезу можемо прийняти як найвірогіднішу, спираючись на цитати з тексту твору. Так, оповідаючи про трагедію, автор зауважує: «Славним, мовлю, ніколись, милим острожаном» [7, 261], а у «Придатку» захоплено вигукує: «О ти Острогу, місто справедливе!» [7, 268]. Далі читаємо:

Ти-сь било хлібом завжди приходневі,
Ти убогому маткою било студентові,
В тобі хто мешкав, нігди не шкодовав,
Хто ся шановав.

Тераз не стуйте ж! на що ж оуж приходить!
Снат ся оуж на тоє, подобно, заводить,
Жеби сь оуже било в нівеч обернено
З ґрунту знищено [7, 268].

Як бачимо, автор з жалем говорить про занепад острозького культурного осередку, доля якого, як і острожан, були йому небайдужі, хоч сам він у місті вже давно не жив, а подію описує за переказами:

Хоть ем на тоє не смотрив очима своіма,
Але еднак довожу людьми цнотливими,

От котрих тую нешасную новину гдим слишав,

Тен лямент во такий способ жалосне й описав [7, 257].

Звернення автора до теми з життя Острога, тобто такий «острозький патріотизм» є ще одним доказом навчання автора в академії, де пройшли його найкращі роки. Тож постає питання про хронологічні межі перебування автора в Острозі.

У творі жодним словом не згадано князя Василя-Костянтина Острозького, який помер у 1608 році. Можна припустити, що автор «Ляменту» навчався пізніше, оскільки однозначно не міг оминати його постаті, якби навчався за життя князя. На відсутності слави роду Острозьких у тексті наголошує і В. Шевчук, щоправда, в дещо іншому аспекті: «Цікаво й те, що тут ані натяком не згадується, що Острозькі – царський український рід, як це чинилося в поезії не раз, ... рід, місія якого була втримувати давні державні традиції українського народу; більше того, Анна-Алоїза подається тут як маріонетка в руках ксьондзів, ... відтак царськість свою цілком утратила і стала маріонеткою в чужих руках» [8, 321]

З іншого боку, у творі немає також важливих фактів часів правління містом Анною-Алоїзою, яка, одружившись у 1620 році з гетьманом Каролом Ходкевичем, дістала право розпоряджатися своїми маєтностями, до яких належала більша частина Острожчини, половина Острога і право опікунства над релігійними інституціями [3, 65].

Стурбовані релігійним фанатизмом княжни та її чоловіка, відомого своєю непримиренністю до православних, острожани таємно пишуть листа зі скаргою до козацького гетьмана Бородавки. Скориставшись відсутністю Ходкевича, до Острога прибуває 4 тис. козаків, яких розмістили в будинках особливо затятих католиків, чим приструнчили і їх, і Анну-Алоїзу. Ходкевич згодом помстився гетьману, спровокувавши проти нього виступ козаків та старшини, невдоволенних нестачею фуражу та провіанту у Хотинській війні, що призвело до страти Бородавки у 1621 р.

Утиски православних згодом відновилися, княжна робить спробу передати ордену єзуїтів Суразькі володіння, прибутки з яких спрямовувалися на утримання академії. У 1622 р. Анна-Алоїза «викупляє від О. Пузини ордену Суразької волості, зобов'язуючись виплачувати на шпиталь щорічно дві тисячі злотих, але

далі обіцянок справа не пішла, і позбавлений дотацій шпиталь перестав функціонувати» [3, 66].

У 1623 р. княжна «заборонила «руським бакалаврам» академії викладати польською і латинською мовами, що в тодішніх умовах зводило її до рівня школи початкової писемності» [3, 124]. У 1624 р. за згодою уніатського владики Є. Почапівського Троїцька церква була передана єзуїтам, які її розібрали і поставили латинську каплицю. Але найголовнішою справою життя Анни-Алоїзи стало будівництво в Острозі єзуїтського колегіуму, якому княжна відписала величезні маєтності. Будівництво тривало упродовж 24 років (1624-1648) аж до початку національно-визвольної війни.

Заради справедливості зазначимо, що існує й інший погляд на постать Анни-Алоїзи Ходкевич, висловленим Михайлом Максимовичем у листах до володарки Острога у XIX ст. графині Антоніні Блудової [1]. Листи Михайла Максимовича є цінним дослідженням з історії роду Очстрозьких. Так, скажімо, він зазначає, що справді існувало два видання Острозької Біблії, а вірші Герасима Смотрицького містилися у другому з них. Князь Василь-Костянтин у листах послідовно йменується лише Костянтином і, виявляється, саме він разом з князем Чарторийським був ініціатором передання українських земель під владу Польщі 1569 року. Його ж син князь Олександр був отруєний власним слугою.

М. Максимович, говорячи про княжну, відзначає вроду Анни-Алоїзи Ходкевич, називає її «прекрасною і добродушною Гальшкою» [1, 155]. Для єзуїтів вона справді 1621 року заснувала великий колегіум. «Но кровь Острозькихъ сильно еще говорила в ней: гробница отца і деда напоминали еще внятно о благочестивыхъ предках... и она предпринимала даже востановить заново, в своем городе Турови, православную епископию по грамоте Жигмонта I-го, данной прадеду ея, Константину Ивановтчу» [1, 156]. Тож княжна на початку своєї діяльності планувала навіть відновити права православних.

Ситуація різко змінилася лише 1633 року, коли король підтвердив православну ієрархію. Єзуїтам нічого не залишалося, окрім як іти в наступ і до 1638 року усе в Острозі опинилося в їхніх руках. Згадує М. Максимович і факт перехрещення тіла князя Олександра. Острозьку ж трагедію, як він сам зізнається, переписав княжні за Львівським літописом [1, 157].

Як бачимо, такий опис дещо різниться з сучасними дослідженнями, адже достеменно відомо, що єзуїтська колегія була заснована в Острозі 1624 року. Окремо хотілося б зупинитися на ще одній невідповідності. М. Максимович називає «училище», засноване Василем-Костянтином Острозьким для освіти духовенства за прикладом латинських, греко-слов'янським. Проте у передмові до свого «Букваря», виданого 18 червня 1578 року, Іван Федоров, наголошуючи на зв'язку діяльності школи і друкарні, зазначає, що до Острога були запрошені вчені-викладачі, богослови, знавці мов «искустныхъ въ греческомъ языцѣ и в латинскомъ, паче же и в рускомъ. И приставі ихъ дѣтищному училищу» [4, 66-67]. Федоров говорить про освіченість викладачів. Хоч прямої вказівки, що грецьку і латину викладали в Острозі, немає, важли-

вою є згадка про них насамперед, і лише наприкінці Іван Федоров згадує: «паче же и в рускомъ». Тож, ймовірно, це визначення М. Максимовича також є не зовсім повним.

Повернімося все ж до твору. Він не містить згадок про жодні історичні події. Очевидно, автор про них нічого не знав. Натомість оповідь «Ляменту» зосереджується здебільшого на описі самої трагедії, цілком відокремлено від інших подій. Факт побиття острозьких міщан для автора є лише відправною точкою для висловлення гуманістичних ідей та узагальнень¹.

Наважимося припустити, що автор «Ляменту міщан острозьких» міг навчатися в Острозькій академії не раніше 1608 р., адже не оминув би згадати діяння і заслуги князя Василя-Костянтина Острозького, але й не пізніше 1620 р., бо тоді був би змушений приділити постаті Анни-Алоїзи Ходкевич більше уваги, натомість маємо лише звертання наприкінці твору:

О пані зацная! будь же лігостивая,
Не будь крѣве людської так ганебне хтивая,
А тот гнів в собі рач умеровать,
Ласку даровать [7, 268].

З огляду на невизначеність постаті автора для дослідника видається важливим ще одне питання: чи є це єдиний твір автора, чи, можливо, його перу належать ще якісь. Джерелом для роздумів знову ж таки може бути текст твору. Зосередимося насамперед на аналізі передмови.

Твір присвячено митрополиту Петру Могилі: «Пренайдостонійшему в Христі отцю і пану єго милости господину Петру Могилі, з ласки Божеї митрополиту київському, галицькому і всей Русі, воеводичеві земель Молдавських, пану своєму милостивому, М.Н. здоров'я, щастя і довголітнього повоження вірно зичу і віншую» [7, 257]. Це єдина згадка імені митрополита у творі, надалі автор обмежується означеннями «пан», «милостивий пан», «ваша милость».

У передмові, як і у тексті, жодним словом не згадано імені Томаша Замойського, одруженого з дочкою князя Олександра Острозького Катериною, якій і дісталася Рівне з прилеглими територіями під час чергового поділу спадщини Острозьких у 1621 році [5, 32]. Про надзвичайно освічену людину свого часу, воеводу київського і власника Рівного у творі ні слова. Не згадано на ім'я у творі, як уже зазначалося, і Анну-Алоїзу Ходкевич, до якої міг би звертатися автор з різким осудом чи викриттям.

Звертання до митрополита Петра Могилі як до свого єдиного й милостивого пана наводить на думку або про близькість автора до кола Могилі, або ж про вдячність за отримані чи сподівані вигоди. У нагоді нам може стати така відвертість автора: «абим тиж тую книжечку мою, ... под протекцію велебності вашей, пана моего милостивого, офіровав, за чим тая подлая книжечка моя вашу милость моего милостивого пана **протектора** (виділення наше – Ю.М.) собі обирает, зацностью, годностью і мудростю великого, яко того, которий од молодості літ своїх аж до того часу науку милуеш, кохаючися в читанню книг пот-

¹ Детальніше про це: Миненко Ю. Гуманістичний пафос «Ляменту міщан острозьких 1636 року» // Слово і час - №1 – 2014. – С. 70-75.

ребних ...» [7, 258]. Тобто автор не лише присвячує Петру Могилі цей подарунок («подлая книжечка»), а й обирає митрополита за свого захисника, що давало змогу сміливо висловлюватися у тексті, не боячись покарання. «Варто наголосити й на немало громадянську сміливість автора, коли зважити, як розправлялися в Острозі з тими, хто виказував прихильність до «нешасних острожан». Автор мав мужність не тільки ту прихильність відчувати, але й з'явити й увічнити у художньому творі», - зазначає з цього приводу В. Шевчук [8, 321].

Говорячи про заслуги митрополита на ниві науки й освіти, автор зазначає: «Знак певний єст милості і вдячності противно наукам, которіи ваша милость милостивий пан недавно коштом немалим в Києві фундовати рачив, поставивши так много лябінатов, же так реку...» [5, 258]. Автор висловлює вдячність митрополиту, на що вказує його власний підпис: «Дата з Ровного, з найубогшей школи вашей велебности моего милостивого пана всего добра зичливий найнижчий служебник з служебников» [6, 259]. Тож автор є світським учителем школи у Рівному, відкритої з ініціативи митрополита. Як відомо, з іменем Петра Могили пов'язане розгортання православної системи вищої і середньої освіти в Україні, яка копіювала католицькі школи, намагаючись конкурувати з ними. Зокрема, відомо про відкриття 1634 року колегій у Вінниці (згодом переведеної на Волинь у Гощу) і Крем'яниці 1636 року. Очевидно, середня школа діяла і в Рівному.

Ще далі у передмові натрапляємо на такі слова: «Нехай же теди люде, читаючи тую працю мою, под зацним іменем вашей милості моего милостивого пана поданую і написаную...» [7, 258]. Отже, автор, присвячуючи твір Петру Могилі, сподівався не лише на захист, а й на видання твору. Проте у друк твір свого часу не потрапив, але «зберігся в рукописі й опублікований щойно в 1903 р.» [8, 317].

Можна було б подумати, що «Лямент міщан острозьких 1636 року» є єдиним твором невідомого учителя з Рівного. Однак порівнюючи працю письменника з подвигом воїна, адже обоє переслідують бажання

слави, автор подає ще одну цікаву самохарактеристику: «Як таж і чоловік посполитий, котрий ач в науці і довтіпі не єст над людей вивішний, але єднак стараюся о тоє, жеби до смаку вдячного припадаючії опера свої розтропне і мудре написані княжатом і монархом офіровав, которих слави для їх зацности і достойности часу бинамній не уменшив і овшем тим барзій они вивисшаєт і коренить» [7, 258]. З цих слів можемо зробити такі висновки. По-перше, автор швидше за все не був шляхетського походження², належав до соціальних низів суспільства, чим і пояснюється його співчуття до «милим острожаном». Зрозумілим у цьому зв'язку стає і тоpos скромності («найнижчий», криптонім «М.Н.»), хоч таке самоприниження і видається надмірним як на середину XVII століття. По-друге, автор є представником численної когорти віршописців, які заради матеріальної вигоди писали «княжатом і монархом»³, тому й не наважився поставити власного імені поряд з ім'ям митрополита, обмежившись криптонімом. Цим пояснюється і його неабияка віршова вправність, відточена у «творчості на замовлення», а також надмір (навіть для барокових текстів) ласкавих звертань та постійне самоприниження.

Тож всі ці характеристики (освіченість, мистецький хист, походження, православне віросповідання) і дають підстави говорити про автора «Ляменту» як неординарну постать: «Була це непересічна особистість, особливо як зважити гуманістичну спрямованість його художнього мислення: світогляд його ще не повністю, але вже сформований антифеодальний, при цьому в ньому прочувається й національна свідомість» [8, 321]. Автор у творі ніби застерігав зденационалізовану шляхту в особі правительки Острога, передчуваючи катастрофу, якою і стала для панівної верстви національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького. Таким постає образ автора «Ляменту», що в художній формі відтворив події острозької трагедії 1636 року. З літературного ж погляду вважаємо його останнім твором острозького літературного кола останньої чверті XVI – першої половини XVII століття.

REFERENCES

1. Максимович М. Письма о князях Острожских к графине А.Д. Блудовой // Бендюк М. Графиня Антоніна Блудова та Остріг / Микола Бендюк.. – Остріг: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. – С. 105-160.
2. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636) / І. Мицько. – К.: Наукова думка, 1990. – 192 с.
3. Острозька академія XVI – XVII ст. Енциклопедичне видання. – Острог: 1997. – 201 с.
4. Острозька академія XVI – XVII ст. Енциклопедія / За ред. І.Д. Пасічник. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. – 512 с.
5. Полішук Я. Рівне. Мандрівка крізь віки: нариси історії міста / Ярослав Полішук. – Рівне: Волинські обереги, 2009. – 300 с.
6. Стратій Я. Значення Острозького культурно-освітнього осередку для розвитку української духовної культури і філософської думки на зламі XVI – XVII ст./ Ярослав Стратій // Острозька давнина / Відповідал. редактор І. Мицько. – Львів, 1995. – С. 90-96.
7. Українська література XVII ст.: Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. – К.: Наукова думка, 1987, -- 608 с.
8. Шевчук В. Криптонімний автор, що оплакав острозьких міщан// Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI – XVIII століть: У 2 кн. Книга перша: Ренесанс. Ранне бароко / Валерій Шевчук. – К.: Либідь, 2004. – С. 317-321.
9. Pilarczyk F. Stemmata w drukach polskich XVI wieku / F. Pilarczyk. – Zielona Góra, 1982. – 120 s.

² Наявність полонізмів у тексті, на нашу думку, зумовлена скоріше історико-культурними умовами того часу, а не походженням автора.

³ В історії польської літератури такі письменники отримали назву «pisarkowie» [9, 4].

REFERENCES

1. Makymovych M. Letters about princes Ostrozhskyyh to the countess A.D. Bludovoj // Bendyuk M. Countess Antonina Bludova and Ostrog / Bendyuk Mykola. – Ostrog: Publisher National University "Ostroh Academy", 2013. – P. 105-160.
2. Mytsko I. Ostrog Slavonic-Greek-Latin Academy (1576-1636) / I. Mytsko. – K.: Naukova Dumka, 1990. – 192 p.
3. Ostroh Academy XVI - XVII century. Encyclopedias. – Ostrog: Publisher National University "Ostroh Academy", 1997. – 201 p.
4. Ostroh Academy XVI - XVII century. Encyclopedia / Ed. I.D. Pasichnyk. – Ostrog: Publisher National University "Ostroh Academy", 2011. – 512 p.
5. Polishchuk J. Rivne. Journey through the Ages: Essays on the history of the city / Yaroslav Polishchuk. – Rivne, Volyn obere4gy, 2009. – 300 p.
6. Stratij J. Value Ostroh cultural and educational center for the development of Ukrainian spiritual culture and philosophical thought at the turn of the XVI – XVII century / Jaroslav Stratij // Ostroh antiquity / answered editor I. Mytsko – Lviv, 1995. – p. 90-96.
7. Ukrainian literature of XVII of century: Synkret. writing. Poetry. Drama. Fiction. – K.: Naukova Dumka, 1987. – 608 p.
8. Shevchuk V Krypton author that mourned pettybourgeois of Ostrog // Shevchuk V Muza Roksolanska: Ukrainian literature of XVI – XVIII centuries: In 2 books. – The first book:Renaissance. Early baroque. – K: Lybid, 2004. – p. 317-321.
9. Pilarczyk F. Stemmata w drukach polskich XVI wieku / F. Pilarczyk. – Zielona Góra, 1982. – 120 s.

Штрихи к портрету автора «Ляmenta мешан острожских 1636 года»

Ю. В. Миненко

Аннотация. В статье рассматривается проблема автора «Ляmenta мешан острожских 1636 года», последнего произведения острожского литературного круга конца XVI – первой половины XVII вв. В работе исследовано, какого происхождения был автор произведения, когда мог учиться в Острожской академии, было ли это его единственное произведение.

Ключевые слова: *Острожская академия, автор, острожский литературный круг, протектор.*

Traits to the portrait of author of «Liament mishchan ostroz'kych in 1636»

Y. V. Mynenko

Abstract. There is considered the question of author of «Weeping of Ostrog philistines by 1636», the last work of ostrog literary world in the end of XVI – the first half of the XVII centuries in the article. Studied the author's origin, when he could study in the Ostrog academy, it is his unique work.

Keyword: *Ostrog academy, author, ostrog literary world, protector.*